

הרב שי פירון

כיצד נחנך למצות כיבוד אב ואם*?

ראשי פרקים

- א. קשיים בקיום המצווה
 - ב. מצווה חמורה שבחמורות
 - ג. כיבוד הורים – על מה ולמה?!
 - ד. מעשה בדמא בן נתינה
 - ה. משמעות ההבדלים בין גרסת הבבלי לירושלמי
 - ו. פרשנות חדשה למעשה דמא בן נתינה
- סוף דבר

א. קשיים בקיום המצווה

מדוע אנו מתקשים בעת קיומה של מצות כיבוד אב ואם?!

מה גורם לנו להתלבט פעמים רבות כל כך בשאלות ערכיות והלכתיות הקשורות בכך?!

מדוע, גם כשאנו משתדלים ומתאמצים, לא פעם אנו חשים בתסכול רב, כאילו לא הצלחנו לאזן בין רצוננו שלנו לבין כבודם ורצונם של הורינו?!

לאחר שהסוגייה עוסקת בקשיים שבקיום המצווה, מביא התלמוד את התייחסותו של רבי יוחנן: "אשרי מי שלא חמאן" (קידושין לא ע"ב), ופירש רש"י: "שאי אפשר לקיים כבודם ככל הצורך והוא נענש עליהם".

מסתבר שהקשיים בקיומה של המצווה נובעים מכמה סיבות:

ראשית, הורינו מעמידים אותנו לא פעם במצב בו עלינו להכיר בעובדה שאנו זקוקים להם. בתהליך ההתבגרות, אנו יוצאים ל'מלחמת עצמאות' בה אנו רוצים להרגיש חופשיים, אוטונומיים, אחראים לגורלנו. לנו נראה כאילו הורינו מונעים

*. מאמר זה הוא עיבוד ועריכה של שיעור שניתן על ידי להורים וילדים. תודה לתלמידות ששכתבו את השיעור.

דברים שאין להם שיעור
מכון צומ"ת, אלון שבות תשס"ה

מאתנו את תחושות העצמאות והבחירה. מאידך, ייתכן שאנו נוטלים לעצמנו מידה רבה של עצמאות בהתבסס על ההנחה שתמיד יהיה מי שיציל אותנו. לא באחריות מלאה אנו חפצים, כי אם באחריות הנובעת מנוחות. יש רגעים בהם נוח לנו לחסות בצלם של ההורים, ויש רגעים בהם היינו מעדיפים להימנע מאחריותם המגוננת.

שנית, בהירותה של המצווה רק מגדילה את הקשיים בהתמודדות עמה. עובדת היותה פשוטה ובהירה מקשה עלינו, כשם שאנו מתקשים להתמודד עם השגרה. קל לנו לגייס כוחות במקרים יוצאי דופן, בהם נדרשת גבורה נפשית או פיזית חריגה, אך רגעית, נקודתית, קשה לנו לנהל את חיינו תוך מתח וחקירה מתמדת מסביב לשאלה האם אנו נוהגים בהורינו כהלכה.

שלישית, העובדה שהגדרת הכבוד משתנה מהורה להורה. פעמים אנו מתבוננים בתמיהה על מערכות יחסים במשפחות אחרות. אצלנו, בבית, יחס מסויים עשוי להיות לא-מקובל, בעוד אצל אחרים הוא חלק מדפוסי חיים מקובלים. יש להגדיר את היקפה של המצווה בהתחשב בשונותם של אנשים, כמו גם בשינויי הזמנים ובהשלכות התקופה על מבנה המשפחה.

ועוד הערה 'קטנה-גדולה' על שורשי העימות שלנו עם ההורים. חז"ל לימדו אותנו: "כל אומן שונא את בני אומנותו"¹. מדוע? "כי דבר זה שאין אחד אוהב עצמו, לכך כל אשר הדבר רחוק ממנו – אוהב אותו"². ייתכן שהדמיון הגדול שלנו להורים מקשה עלינו. אנו רואים בהורינו את כל נגעי עצמנו. ככל שהדמיון בינינו מקל על ההבנה ההדדית, הוא מקשה בעת בנייתה של מערכת היחסים המשותפת.

יחד עם זאת, ייתכן שהקשיים בקיום המצווה נובעים מהעובדה שההורים משדרים לנו מסרים הפוכים. מחד, מערכת היחסים בין הורים לילדים מאופיינת בפתירות. הורים נותנים משקל רב לעמדותיהם של הילדים. מתנהלות שיחות פתוחות המביאות לידי ביטוי מגוון רחב של נושאים, כגון שאלות אמוניות, בעיות חברתיות, עניינים שבינו לבינה ועוד. מאידך, פעמים רבות אנו מפרשים

1. עיין תנחומא בראשית ח, ח, וכן בפירוש רש"י לבראשית ג, ה.

2. מהר"ל מפראג, נתיבות עולם, נתיב אהבת ה', פרק א.

את צורת ההתבטאות של הילדים שלנו כחוצפה, כפריצת גבולות. הם חשים שהתנהגותם היא המשך ישיר של כל מה שאנו משדרים כלפיהם.

קושי נוסף קשור בתחושת התסכול המתמיד בשל הפער שבין הרצון האמיתי לאהוב, לבטא אהבה המצריכה ביטול עצמי וויתור, לבין התעוררותם של רצונות עצמיים בולטים המעמידים את 'תודעת האני'.

מעבר לקושי העקרוני בקיום מצווה זו, קיימות גם מספר שאלות מעשיות המקשות על קיום המצווה.

עיון בהלכות כיבוד אב ואם כפי שהן מנוסחות ב'קיצור שולחן ערוך', מעורר שאלות ותהיות רבות. האם ניסוחים אלה תואמים את רוח התקופה?

הבה נעיין במספר הלכות בסימן קמג:

איזהו מורא? לא יעמוד במקומו המיוחד לו לעמוד שם בסוד זקנים עם חבריו, או מקום המיוחד לו להתפלל, ולא ישב במקום המיוחד לו להסב בביתו, ולא יסתור את דבריו ולא מכריע את דבריו בפניו... לא יכלים אותם ולא יצער בפניהם ולא יכעוס כנגדם. (סעיף ב)

איזהו כבוד? מאכילו ומשקהו, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא, ויתננו לו בסבר פנים יפות. (סעיף ג)

חייב לעמוד בפני אביו ובפני אמו. (סעיף ז)

עיון קצר בנוסח ההלכות מעורר תמיהות רבות: האם הן רלוונטיות לדורנו?! מה חלקה של התקופה בעיצוב ההלכות הללו?! האם עלינו להקפיד עליהן ככתבן וכלשונו?! האם אין ההלכות הללו מובילות לריחוק ולניכור?! האין ערך רב יותר בפתיחות המקובלת היום בין הורים לילדים?! מאידך, האם רווחי הפתיחות מכסים על נזקיה?!?

רבים מההורים מחלו על הכללים הללו מתוך רצון לעורר קרבה, שיתוף והבנה בין הורים לילדים. במחשבה מעמיקה, האם שיקול הדעת היה נכון?! האמנם אנו מכבדים את הורינו יותר משהם כיבדו את הוריהם בשל הפתיחות השוררת בין הורים לילדים?!?

וברובד אחר: מה היחס שבין פיתוח ה'אני', תוך גיבושה של זהות אישית ואוטונומית, לבין מצות כיבוד ההורים?!?

האם מה שמבקשים מאתנו המקורות הוא התבטלות של האדם בפני הוריו? האם יש מקום למימוש עצמי, או שמא כל עניינה של מצווה זו הוא ביטול ה'אני', כך שכל דור מבטל את עצמו מפני הדור שלפניו?

כיצד ניתן לעודד ליזמות, להתפתחות ולחשיבה ביקורתית ועצמאית לנוכח העוצמה הרבה שיש במצוות המורא והכיבוד? האין בהן משום השפעה הרסנית על ההתפתחות האישית של כל אחד?

מעל הכל, במאמר זה נבקש להשתמש בכל השאלות הללו כבסיס לשאלה אחרת: כיצד ניתן לחנך להאדרת מקומה של מצות כיבוד אב ואם?

הבה נבחן את יסודות המצווה וההשלכות ההלכתיות הנובעות ממנה.

ב. מצווה חמורה שבחמורות

עניינה של מצות כיבוד אב ואם תופס מקום מרכזי בהגות היהודית. מסתבר שחשיבותה וערכה של המצווה הודגשו בשל העובדה שבה תלויה הרציפות, העברת המסורת המשפחתית, שהיא גם המסורת היהודית, מדור לדור. בקיום מצווה זו אנו מבטיחים את המשך קיומה של האומה.

יחד עם זאת, אי אפשר להתעלם מההיבט ההגיוני של המצווה, מה שמעורר תהיות ביחס לצורך בציווי עליה ובצירופה למניין המצוות. דומה שיש בה מימד טבעי, המוטבע באדם מראשית היווצרותו.

אמנם, אי אפשר לה להערה זו להיבחן במנותק משאלת היחס אל המצוות השכליות³ כולן, אולם דומה בעיני ששאלת כיבוד ההורים הינה פשוטה ובהירה. עמדת מוצא זו עלולה להוביל לכמה מסקנות ביחס למקומה ולחשיבותה של המצווה, כמו גם למטרותיה המשפטיות והמוסריות. עיון בדברי המדרש מציג התייחסות שונה לחלוטין למצווה:

3. החלוקה העקרונית בין מצוות שכליות לשמעיות תבואר להלן בדברי הרמב"ם בפרק השישי שבשמונה פרקים. להרחבת העניין עיין גם במורה הנבוכים ח"ג פ"ז: "ובארו בכל מקום שהמשפט מחוייב בהכרח בחוקו יתעלה, והוא שייגמול העובר על כל מה שיעשה ממעשה הכבוד והיושר, ואע"פ שלא ציווה בו על ידי נביא, ושיעניש על כל מעשה רע שיעשהו האיש ואף על פי שלא הוזהר ממנו על ידי נביא, אחר שהוא דבר שהשכל מזהיר ממנו, ר"ל – ההזהרה מן העוול והחמס". ועיין עוד שם פרקים כו ו-לא.

"והיה עקב תשמעון" – זהו שאמר הכתוב: "אורח חיים פן תפלס נעו מעגלותיה לא תדע" (משלי ה, ו). אמר ר' אבא בר כהנא: שלא תהיה יושב ושוקל מצוותיה של תורה, ורואה אי זו מצוה שכרה מרובה ועושה אותה... תני ר' חייא: משל למה הדבר דומה? למלך שהיה לו פרדס, והכניס בו פועלים, ולא גילה להם המלך שכר נטיעות הכרם, שאילו גילה להם שכר נטיעותיו – הן רואין איזו נטיעה ששכרה הרבה ונוטעין אותה, נמצאה מלאכת הפרדס מקצתה בטלה ומקצתה קיימת. כך לא גילה הקב"ה שכר כל מצווה ומצווה, שאילו גילה – נמצאו המצוות מקצתן קיימות ומקצתן בטילות...

תני ר' שמעון בן יוחי: שתי מצוות גילה הקב"ה מתן שכרן, אחת קלה שבקלות ואחת חמורה שבחמורות, ואלו הן: קלה שבקלות – שילוח הקן, ושם כתיב: "והארכת ימים" (דברים כב, ז), וחמורה שבחמורות – כיבוד אב ואם, שבו כתיב: "למען יאריכון ימך" (שם ה, טז). (תנחומא עקב, ב)

המדרש עוסק בסכנה הגדולה שבידיעת מתן שכרן של מצוות. בימינו, ימים בהם אנו רואים ערך רב בשקיפות ובהצגת המידע לעין כל, היינו דורשים לדעת שכרה של כל מצווה ומצווה. אלא שגישה זו מובילה לחשבונאות ולעקירת ערכן הפנימי של המצוות. חז"ל מבארים שמגמת התורה היתה להותיר את המימד הפנימי שבערכה של כל מצווה ומצווה סמוי מן העין, כדי להעמיק את החיבור שבין הבורא לנבראים. כשם שהזלזול בבורג קטן עלול להחריב מכונה משוכללת, כך ביטולה של מצווה 'פעוטת ערך' עלול לפגוע במהות היחס שבין אדם לאלוהיו. על יסוד הערה עקרונית זו, מסמן המדרש את שתי הקצוות: הקלה שבקלות והחמורה שבחמורות.

לכאורה, העובדה שהתורה מציינת מה הוא השכר עבור מצוות אלה עלולה להשמיט את הבסיס הרעיוני עליו מתבסס המדרש. למעשה, השוואת הפסוקים מבהירה עד כמה דרכי ניסוחה של המצווה מעמיקים את הרעיון המרכזי של המדרש. מצות כיבוד אב ואם מופיעה פעמיים. בפעם הראשונה נאמר:

כבד את אביך ואת אמך למען יארכון ימך על האדמה אשר ה' א-להיך נתן לך. (שמות כ, יא)

בפעם השנייה נאמר:

כבד את אביך ואת אמך כאשר צוך ה' אלהיך, למען יאריך ימך ולמען
יטב לך על האדמה אשר ה' אלהיך נתן לך. (דברים ה, טז)

לא כאן המקום לעמוד על ההבחנות שבין הפסוקים, אולם הנוסח המופיע ביחס
למצות שילוח הקן מפתיע:

פי יקרא קן צפור לפניך בדרך, בכל עץ או על הארץ, אפרחים או ביצים,
והאם רבצת על האפרחים או על הביצים – לא תקח האם על הבנים.
שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך, למען יטב לך והארכת ימים.
(דברים כב, וז)

לא ניתן להתעלם מהעובדה שהתורה משווה בין השכר של המצווה החמורה
שבחמורות למצווה הקלה שבקלות. השוואה זו מוציאה את העוקץ מהצורך
לברר מהו שכרן של המצוות. לכן, גילוי שכר המצווה הקלה והחמורה מגלה
שהיחס אל החמור והקל לא קשור בשכר עבור המצווה.

מהי מצווה 'חמורה' שבחמורות?

ניתן להתייחס לשאלה זו בשני כיוונים שונים.

האחד, מציב את כיבוד אב ואם כמצווה חמורה בשל העובדה שהיא תובעת
מהאדם שגרת חיים בלתי-פוסקת של התייחסות להורים באופן ראוי ונכון.
הקושי אינו באספקת שירותים וצרכים, אלא ביחס⁴. לא בכדי האריכו חכמי
התלמוד ופוסקי ההלכה להעמיק בחשיבות היחס והצורה בה מתייחס האדם אל
הוריו. כבר האריך הרמח"ל בהקדמתו ל'מסילת ישרים' עד כמה השגרה מהווה
אויב גדול לאדם. מסתבר שהשגרה אינה מאפשרת לגלות את כוחות הנפש
במלוא הופעתם. בכך אמנם היא מאפשרת לנו לפעול, לעשות ולהתקדם, אך היא
מעקרת את נשמת המעשה והופכת אותו למעשה חיצוני. מצות כיבוד אב ואם

4. עיין לדוגמא בקידושין לא ע"א-ע"ב: "תני אבימי בריה דרבי אבהו: יש מאכיל לאביו פסיוני
וטורדו מן העולם, ויש מטחינו בריחים ומביאו לחיי העולם הבא". וכן נפסק להלכה בשו"ע
יר"ד רמ, ד: "איזהו כבוד? מאכילו ומשקהו, מלביש ומכסה, מכניס ומוציא. ויתננו לו בסבר
פנים יפות, שאפילו מאכילו בכל יום פטומות והראה לו פנים זועפות – נענש עליו. הגה: וכן
להיפך, אם מטחין אביו ברחיים וכוונתו לטובה, כדי שיינצל אביו מדבר קשה יותר מזה,
ומדבר פיוסים על לב אביו ומראה לו שכוונתו לטובה עד שיתרצה אביו לטחון ברחיים –
נוחל עולם הבא וישמשנו בשאר דברים שהשמש משמש רבו".

דורשת כוחות אחרים. לכן מצות כיבוד הורים היא מצווה חמורה שבחמורות. קשה להתמודד עם מצווה זו בשל היותה קשורה לשגרת החיים שלנו. על פי פירוש זה, מצווה חמורה היא מצווה המלווה אותנו לכל אורך חיינו.

פירוש אחר הוא שמצווה חמורה היא מצווה שקשה לנו לקיימה לא בשל השגרה, אלא בשל הקושי להגדירה. במערכת יחסים המבוססת על רגשות עזים של אהבה והערכה, קשה להציב גבולות.

לאור הגדרות אלה, ניתן להגדיר את הסיבות לכך שהמדרש מגדיר את מצות כיבוד אב ואם מצווה חמורה, ואילו את מצות שילוח הקן כמצווה קלה:

1. מצות שילוח הקן הינה מצווה רגעית; מצות כיבוד אב ואם היא מצווה שאינה מוגבלת בזמן ובמקום: היא נוהגת גם לאחר מותם של ההורים, וחלה הן בפני ההורים והן שלא בפניהם.

2. במצות כיבוד אב ואם ההלכה נוגעת גם ליחס אליהם, ולא רק למעשה ממשי. מצות שילוח הקן נוגעת רק למעשה בפועל.

3. במצות כיבוד אב ואם לא דורשים מאתנו להימנע ממעשה כזה או אחר, אלא לכבוש את יצרנו באופן מוחלט. לפעמים אנו נדרשים לוותר על האישיות שלנו, על מה שנראה בעינינו כמהותי. לפעמים אנו חושבים שיש לנהל את הבית אחרת מהדרך שבה הורינו מנהלים אותו. לא מבקשים מאיתנו להימנע מהערה כזו או אחרת, אלא לבנות בצורה שונה את כל היחס שלנו להורים. לעומת זאת, מצווה קלה היא מצווה הנוגעת למעשה, אך לא דורשת ויתור נפשי.

4. מצות כיבוד הורים כרוכה בהפסד כספי. לעומת זאת, במצות שילוח הקן ייתכן שיש מניעת רווח, אך אין בה הפסד. "למען ייטב לך – אם מצווה קלה, שאין בה חסרון כס, אמרה תורה 'למען ייטב לך והארכת ימים' – קל וחומר למתן שכרן של מצוות חמורות" (רש"י דברים כב, ז).

5. מצות כיבוד הורים היא חמורה לא בשל הקושי לקיימה, אלא בשל העובדה שהעתידי הלאומי שלנו תלוי בה. לקיומה של המצווה השלכה על חיי הנצח שלנו. "ואמר 'על האדמה', כי כאשר ישמרו ישראל זאת המצווה – לא יגלו ממנה... וברלב"ג האריך בעניין זה, וכתב: כי בזה ישלם תיקון קבוץ הבית, אשר היא התחלה לקיבוץ המדינה, וע"י קיבוץ המדינה תשלם ההסכמה בין

האנשים ויקבלו צעיריהם המוסר מגדוליהם" (רלב"ג שמות כ', יב). לעומת זאת, שילוח הקן היא מצווה קלה כיוון שהיא מצווה מקומית.

6. מצות כיבוד אב ואם היא מצווה חמורה כיוון שהיא מבטאת את הצורך להכיר טובה להורינו. כך ביאר בעל ספר החינוך את טעמיה של מצווה חשובה זו:

משרשי מצווה זו, שראוי לו לאדם שיכיר ויגמול חסד למי שעשה עמו טובה, ולא יהיה נבל ומתנכר וכפוי טובה, שזו מידה רעה ומאוסה בתכלית לפני א-לןהים ואנשים. ושיתן אל לבו כי האב והאם הם סיבת היותו בעולם, ועל כן באמת ראוי לו לעשות להם כל כבוד וכל תועלת שיוכל, כי הם הביאוהו לעולם, גם יגעו בו כמה יגיעות בקטנותו. וכשיקבע זאת המידה בנפשו, יעלה ממנה להכיר טובת האל-ברוך הוא, שהוא סיבתו וסיבת כל אבותיו עד אדם הראשון, ושהוציאו לאוויר העולם וסיפק צרכו כל ימיו, והעמידו על מתכונתו ושלמות אבריו, ונתן בו נפש יודעת ומשכלת, שאלולי הנפש שחננו האל-יהיה כסוס כפרד אין הבין, ויערוך במחשבתו כמה וכמה ראוי לו להיזהר בעבודתו ברוך הוא. (מצווה לג)

הכרת הטוב אינה קלה לנו. בהיותנו מכירים טובה להורינו אנו מדגישים את מידת התלות שלנו בהם. בה בעת, אנו מעוניינים להדגיש את העצמאות שלנו, את היותנו חופשיים לקבל הכרעות, את היותנו חופשיים לעצב את חיינו כראות עינינו.

7. ייתכן שמצות כיבוד אם ואם היא מצווה חמורה בשל השלכותיה על מבנה החיים של האומה כולה. כך ניתן להבין את האמור בפרשת בן סורר ומורה. בתורה נאמר: "כי יהיה לאיש בן סורר ומורה, איננו שמע בקול אביו ובקול אמו, ויסרו אתו ולא ישמע אליהם" (דברים כא, יח).

מה כל כך חמור במעשהו של הבן, עד שאביו ואמו נדרשים לתפוס בו ולהוציאו אל זקני העיר להורגו? מבארים חכמים:

תניא, רבי יוסי הגלילי אומר: וכי מפני שאכל זה תרטימר בשר ושתה חצי לוג יין האיטלקי אמרה תורה יצא לבית דין ליסקל? אלא, הגיעה תורה לסוף דעתו של בן סורר ומורה, שסוף מגמר (מכלה) נכסי אביו, ומבקש לימודו (מה שהורגל בבשר ויין) ואינו מוצא, ויוצא לפרשת דרכים

ומלסטם את הבריות. אמרה תורה: ימות זכאי ואל ימות חייב.
(סנהדרין עב ע"א)

מסתבר שבאמירה זו מסתתרת אמירה ערכית וחינוכית משמעותית: הצורה בה ינהג הילד בהוריו תשליך על דמותה של החברה כולה. זו מצווה חמורה כיוון שלכישלון בה יש השלכות מאוחרות חריפות ביותר.

ג. כיבוד הורים – על מה ולמה?!

בעת הגדרתה של מצות כיבוד אב ואם כמצווה חמורה שבחמורות, עמדנו על מספר טעמים למצווה זו.

ראשית, לאור דברי בעל ספר החינוך – עיקרה של המצווה הוא בהיותנו מכירים טובה להורינו. זוהי הכרת הטוב הבסיסית, ממנה עלינו ללמוד על חשיבותה של מידה זו בכלל. הורינו הביאונו לעולם. הם דואגים לנו בכל המישורים: בגוף ובנפש. אנו חייבים להם את חיינו כפשוטם, ומצווה זו מביאה לידי ביטוי מעט מהחוב המוסרי שלנו כלפיהם.

שנית, מצווה זו מבטיחה את הרציפות ההיסטורית. היא מניחה את התשתית לרציפות, להמשכיות. במקום בו אין ערך לדור הקודם, לא יהיה ערך לדור הבא. על פי עיקרון זה, ניתן להסביר שכוונת התורה באומרה "למען יאריכון ימך" אינה לציין את השכר הניתן, אלא לבאר את התוצאה של מי שמקפיד על כיבוד אב ואם. האחיזה בארץ תלויה, במידה רבה, במצות כיבוד ההורים, כיוון שהיא מביאה בסופו של תהליך למימוש של הקשר לארץ. קשר זה בנוי במידה רבה על המשמעות ההיסטורית, וזו תלויה בהעברתה מדור לדור על ידי ההורים. כך משתמע הדברים על פי דברי האבן עזרא (בפירושו לשמות כ, יא): "ואמר על האדמה' כי כאשר ישמרו ישראל זאת המצווה – לא יגלו ממנה".

שלישית, מבאר בעל 'הצידה לדרך' (מאמר רביעי פרק ה') שהקפדה על מצות כיבוד אב ואם מסייעת לעידון ועיצוב אישיותו המוסרית של היחיד: "כבד את אביך ואת אמך – דיבור זה הוא צורך גדול לתיקון הגוף והנפש, לפי ש'עיר פרא אדם יולד' – לכן צריך שישמע לקול מוריו, שהם אביו ואמו, ובזה יושלם סדר העולם".

אולם, דומה בעיני שמי שיעיין בשורת הטעמים שהבאנו לעיל עלול לחוש שלא בנוח. מניין נובע הצורך לחפש סיבה למצות כיבוד אב ואם? הרי משמעותה ברורה לכל. עצם הצגת השאלה פוגע ומעליב את ההורים!

עמדה זו בולטת בדבריו של הרמב"ם בהקדמתו למסכת אבות (שמונה פרקים, פרק ו):

שהרעות אשר הן אצל הפילוסופים רעות – הן אשר אמרו שמי שלא יתאוה להן יותר טוב ממי שיתאוה להן וימשול בנפשו מהן, והם הדברים המפורסמים אצל בני האדם כולם שהם רעות, כשפיכות דמים, וגניבה, וגזל, והונאה, והיזק למי שלא הרע, וגמול רע למיטיב, וזלזול הורים, וכיוצא באלה. והן המצוות אשר יאמרו עליהן החכמים עליהם השלום: 'דברים שאלמלי לא נכתבו ראויים היו לכותבן', ויקראון קצת חכמינו האחרונים: 'המצוות השכליות'. ואין ספק כי הנפש אשר תתאוה לדבר מהם ותשתוקק אליו – היא נפש חסרה, וכי הנפש המעולה לא תתאוה לדבר מאלה הרעות כלל, ולא תצטער בהימנעה מהן. אבל הדברים אשר אמרו החכמים שהמושל בנפשו מהם יותר טוב ושכרו יותר גדול – הן המצוות השמעיות, וזה נכון, כי אלמלא התורה לא היו רעות כלל, ולפיכך אמרו שצריך האדם להניח נפשו על אהבתם, ולא ישים מונעו מהם אלא התורה.

עמדתו של הרמב"ם ברורה. מצות כיבוד אב ואם אינה זקוקה לציווי, היא ברורה ובהירה לכל.

בכך אנו חוזרים לדיון שפתחנו בו. האם מצווה זו היא 'שכלית' או 'שמעית'?! לדעת הרמב"ם זו היא מצווה שכלית, הגיונית. עמדה זו עומדת בניגוד לעמדתו של רש"י. בפירושו לדברות השניות (דברים ה, יא) פירש: "כאשר צוך – אף על כבוד אב ואם נצטוו במרה, שנאמר: 'שם שם לו חק ומשפט'".

רש"י מחדש שעל מצות כיבוד הורים נצטוינו במרה. מה אירע לעם ישראל במרה?

ויבאו מרתה ולא יכלו לשתת מים ממרה כי מרים הם, על כן קרא שמה מרה. וילנו העם על משה לאמר מה נשתה. ויצעק אל ה', ויורהו ה' עץ

וישלך אל המים וימתקו המים, שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו.
(שמות טו, כד-כה)

המדבר הוא מקום בו בני ישראל זוכים להנהגה ניסית. מזונם מצוי להם בשפע, הבגדים לא נקרעים והמנעלים לא נשחקים. עמוד הענן מכוון את העם בדרכו לעבר הארץ המובטחת ומגן עליהם מכל פגע רע. שם, במדבר, נצטוו ישראל על מצות כיבוד הורים! דווקא במקום בו אנו לא זקוקים להם, דווקא בשעה שאנו מוגנים ע"י ה' ולא חסר לנו דבר, אנו מצווים על כיבוד ההורים. ללמדך שמצווה זו היא מצווה שמעית, ולא מצווה שכלית! כשם שלא ניתן להסביר בשום דרך הגיונית את הדרך בה המתיק העץ את המים, כך לא ניתן להסביר את טעמה של מצות כיבוד אב ואם⁵.

עמדה ממצעת ניתן לראות בהסברו של בעל 'ערוך השולחן' (יו"ד רמ, ב-ג):

כיבוד אב ואם היא מהמצוות השכליות ונתפשטה בכל אומה ולשון, וגם הכופרים בתורה נזהרים בה מפני השכל והטבע. ואנחנו, עם בני ישראל, נצטוונו על כל מצוות שכליות לבלי לעשותה מפני השכל אלא מפני ציווי הקב"ה בתורתו הקדושה, ועל זה נאמר: "והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה", דמקודם כתיב "ושמרת את החוקים ואת המשפטים", ולזה אומר "והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה", כלומר דהחוקים ודאי תעשו מפני שאתם שומעים בקולי, אבל עיקר השכר הוא שגם המשפטים – שהם המצוות השכליות – תעשו מפני השמיעה, כלומר – מפני שאני מצווה אתכם, ולא מפני השכל. וזהו שאמר דוד: "מגיד דבריו ליעקב חוקיו ומשפטיו לישראל, לא עשה כן לכל גוי", וזהו עיקר גדול במצוות התורה. ויראה לי דלכן בדברות האחרונות כתיב: "כבד את אביך ואת אמך כאשר ציווך ה' אלהיך", כלומר – לא תכבדם מפני שהשכל גוזר כן, אלא כאשר ציווך ה' אלוקיך... וכן בשבת כתיב שם כן, משום דגם זה מוסכם בכל אום ולשון לשבות יום אחד בשבוע, ולזה אומר "שמור את יום השבת לקדשו כאשר ציווך"...

5. חיזוק לעמדה זו בדברי המדרש: "שמע בני מוסר אביך" – מה שנמסר לך בסיני על כיבוד אב; 'ואל תטוש תורת אמך' – מה שהזהירו לך בסיני על כיבוד האם. ואם עשית כן – נמצאת עושה כיבוד אב ואם" (מדרש משלי א).

לדעתו, לא ניתן להתחמק מההיבטים ההגיוניים שבמצווה זו, אולם עלינו להתרומם ולקיים את המצוות לא בשל היותן הגיוניות אלא בשל העובדה שהקב"ה ציווה אותנו. יש בכך ביטוי להבנה שלכל מצווה יש טעם הנגלה לכל, אולם עלינו לדעת שיש בה רובד עמוק אותו לא נבין לעולם, מה שנותן למצווה מימד של נצח.

ד. מעשה בדמא בן נתינה

עד כה, הצגנו שתי גישות למצות כיבוד אב ואם. האחת – מדגישה את הצורך לחפש טעם למצווה זו. תומכיה של גישה זו מאמינים שכיבוד אב ואם היא חובה מוסרית פשוטה. העיסוק בטעמיה יוביל להעמקת ההזדהות ולהפנמתה של החובה. מתנגדיה, רואים בדרישת הטעמים סכנות גדולות: הסכנה הראשונה היא הפיכת המצווה ליחסית, למצווה התלויה במקום ובזמן. הנמקה עלולה להוביל לפרשנות מטעה ואפילו לזלזול בגדרי המצווה, כפי שכבר למדנו ממעשהו של שלמה המלך⁶. סכנה נוספת היא זיהוי בין חשיבה הגיונית, אנושית, לחשיבה אלוקית. לצורת המחשבה הזו עלולות להיות השלכות על היחס למצוות אחרות. מסתבר שהנוסחאות השונות של סיפור דמא בן נתינה, זו של התלמוד הבבלי וזו של התלמוד הירושלמי, נועדו לחדד את שתי צורות ההסתכלות הללו:

הנוסח הארץ הישראלי (ירושלמי פאה פ"א ה"א)	הנוסח הבבלי (קידושין לא ע"א)
רבי אבהו בשם רבי יוחנן, שאלו את רבי אליעזר: עד היכן הוא כיבוד אב ואם? אמר להן: ולי אתם שואלין? לכו ושאלו את דמה בן נתינה!	שאלו את ר' אליעזר: עד היכן כיבוד אב ואם? אמר להם: צאו וראו מה עשה עובד כוכבים אחד לאביו באשקלון, ודמא בן נתינה שמו.

6. ראה סנהדרין כא ע"א.

הנוסח הבבלי (קידושין לא ע"א)	הנוסח הארץ הישראלי (ירושלמי פאה פ"א ה"א)
<p>בקשו ממנו חכמים אבנים לאפוד בששים ריבוא שכר, ורב כהנא מתני: בשמונים ריבוא,</p> <p>והיה מפתח מונח תחת מראשותיו של אביו, ולא ציערו.</p>	<p>דמה בן נתינה ראש פטרכולי היה, פעם אחת היתה אמו מסטרתו בפני כלכולי שלי, ונפל קורדקון שלה מידה והושיט לה שלא תצטער.</p> <p>אמר רבי חזקיה: גוי אשקלוני היה, וראש פטרכולי היה, ואבן שישב עליה אביו – לא ישב עליה מימיו. וכיון שמת אביו, עשה אותה יראה שלו.</p> <p>פעם אחת אבדה ישפה של בנימין. אמרו: מאן דאית ליה טבא דכוותה? אמרו: אית לדמה בן נתינה. אזלון לגביה, ופסקו עמיה במאה דינר.</p> <p>סליק, בעי מייתה להו, ואשכח אבוא דמיק, ואית דאמרין: מפתחא דתיבותא הוה יתיב גו אצבעתיה דאבוי, ואית דמרין: ריגליה דאבוא הוות פשיטא על תיבותא.</p> <p>נחת לגבון, אמר לון: לא יכילית מיתותיה לכון.</p> <p>אמרו דילמא דו בעי פריטין טובן. אסקוניה למאתים, אסקוניה לאלף.</p> <p>כיון דאיתעיר אבוא מן שינתיה, סלק ואיתותיה לון.</p> <p>בעו מייתון ליה בפסיקוליה אחרייא, ולא קביל עלוי.</p> <p>אמר: מה אנא מזבין לכון איקרא דאבהתי בפריטין?! איני נהנה מכבוד אבותי כלום.</p>

הנוסח הבבלי (קידושין לא ע"א)	הנוסח הארץ הישראלי (ירושלמי פאה פ"א ה"א)
<p>לשנה האחרת נתן הקב"ה שכרו, שנולדה לו פרה אדומה בעדרו. נכנסו חכמי ישראל אצלו, אמר להם: יודע אני בכם, שאם אני מבקש מכם כל ממון שבעולם אתם נותנין לי, אלא אין אני מבקש מכם אלא אותו ממון שהפסדתי בשביל כבוד אבא. וא"ר חנינא: ומה מי שאינו מצווה ועושה – כך, מצווה ועושה – על אחת כמה וכמה, דאמר רבי חנינא: גדול מצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה.</p>	<p>מה פרע לו הקב"ה שכר? אמר רבי יוסי בי רבי בון: בו בלילה ילדה פרתו פרה אדומה, ושקלו לו כל ישראל משקלה זהב ונטלוה.</p>

הבה נעמוד על ההבדלים שבין שני הסיפורים:

1. הסיפור הבבלי לא מצביע על דיאלוג בין דמה לבין חכמי ישראל. הסיפור הארץ ישראלי מצביע על דיון ארוך בין חכמי ישראל לבין דמה. לאור התיאורים המקדימים לסיפור בתלמוד הירושלמי, מסתבר שמדובר באדם שקנה לעצמו שם כמי שמקפיד על מצות כיבוד הוריו. אין כאן אירוע מקרי, אלא ביטוי לתפיסת עולם שלמה. כמו כן, הירושלמי מדגיש את זהותו של דמה כשר גדול וחשוב. לא ילד קטן, אלא אדם בעל מעמד. אף על פי כן, הוא לא מזלזל בכבודו של אביו.

היכן עובר דמה ניסיון קשה יותר: בתלמוד הבבלי או בתלמוד הירושלמי? הבבלי מדגיש שנולדה לו פרה **בעדרו** – היינו, שהיה לו עדר שלם של פרות. כמו כן, מדגיש הבבלי שיש לו **אבנים** לאפוד. בירושלמי – יש לו פרה אחת, **פרתו**, וברשותו אבן אחת בלבד, **ישפה של בנימין**.

2. בסיפור הבבלי הולכים חכמי ישראל בלי לקבל את האבן, ואילו בסיפור המובא בירושלמי האבא מתעורר תוך כדי הדיון והבן מוכר את האבן לחכמי ישראל תוך שהוא מסרב לקבל תוספת על המחיר הראשוני שלה.

3. בתלמוד הירושלמי, נקודת המוצא היא אבידה. אחת מאבני האפוד. הקשר בין העם לרבש"ע נחלש, ועתה יש למצוא אבן, בכל מחיר?
4. על פי הסיפור הבבלי, השכר מגיע **לאחר שנה**. הפרה האדומה – גם היא מצרך נדיר ויקר, וחכמי ישראל מוכנים לקנות אותה בדמים מרובים. על פי התלמוד הירושלמי, הוא מוכר את האבן במחיר ההתחלתי שהוצע לו. הפרה נולדת עוד באותו לילה, אולם בסופו של דבר הוא מרוויח סכום גדול יותר מאשר בסיפור הבבלי. הוא מרוויח גם את הסכום הראשוני ממכירת האבן וגם את השכר עבור הפרה האדומה, ששקלו לו כמות של זהב כמשקלה של הפרה.
5. בתלמוד הבבלי הוא מוכר את **הפרה**, ובתלמוד הירושלמי הוא מוכר את **האבן** והפרה היא השכר.
6. בתלמוד הבבלי הוא מקבל את הסכום שהפסיד בעקבות קיום המצווה, ואילו בירושלמי דמה לא מוכן להרוויח כלום מכבוד אביו.

ה. משמעות ההבדלים בין גרסת הבבלי לירושלמי

לא ננתח את המשמעויות של כל ההבחנות עליהן עמדנו, משום שלא כולן הן מעניינינו של מאמר זה, אולם ברור שההבדלים הללו משמעותיים ומייצגים מגמות שונות.

לענייננו, התלמוד הבבלי מדגיש שלמצווה יש מחיר. מי שמכבד את הוריו – 'מפסיד' כסף. לכן, אין מו"מ על המחיר. הסיפור בירושלמי מצביע על מו"מ, הנותן תחושה כאילו יש כאן דיון הגיוני, עקרוני.

התלמוד הבבלי מדגיש את חשיבותה של המצווה. כל אחד צריך להקפיד על כך. זהו מעשה שגרת, אירוע שהתרחש באשקלון. עלינו ללמוד ממנו. זהו סיפור פשוט, מהחיים, שכולנו נתקלים בו בכל יום. אנו חפצים לעשות מה שחשוב לנו אך מעשה זה מטריד את מנוחתם של ההורים! הוא מעיר אותם משנתם!

כמה פעמים התלבטנו בשאלות אלה? כמה פעמים חשנו שאנו עוצרים את עצמנו? מה עושים במצבים כאלה? עד היכן כיבוד אב ואם; כמה אני צריך להקריב בשבילם? "צאו וראו מה עשה עובד כוכבים אחד לאביו באשקלון, ודמא בן נתינה שמו".

הסיפור מלמד אותנו שגם אם בטווח הקצר אני מוותר על רצונותי, "לשנה אחרת", בפרספקטיבה של זמן, יתברר לי כמה גדול הוא הרווח.

לעומת זאת, התלמוד הירושלמי מעמיד אותנו על דגשים אחרים. אם הבבלי עמד על פשטותה של המצווה, על תורת המחירים המשפחתית, מדגיש התלמוד הירושלמי את ההבדל בין תפיסתם של חכמי ישראל לבין תפיסתו של דמה.

ברובד נוסף, ניתן לבאר את מחלוקת הבבלי והירושלמי באופן הבא: דמה וחכמי ישראל מנהלים בניהם דיון על עוצמת הנאמנות ועל הנכונות להתבטל למען ערכים מוחלטים. דמה מוכן להתבטל רק למען קיום מצווה שבבסיסה היגיון רב. הוא מקצין את הנאמנות שלו למצווה אותה הוא מבין. לעומת זאת, חכמי ישראל באים וקונים ממנו את הבכורה בכסף שהם מוכנים לשלם עבור פרה אדומה שהיא מצווה שאין לה כל טעם. בעוד שדמה מייצג את ההיגיון, חכמי ישראל מייצגים את מה שמעל להיגיון. הפרה האדומה, זו הנולדת עוד באותו לילה, מלמדת שיש רובד עמוק יותר מכל היגיון. נסתר, כמוס, לא ברור. את האבן נוטלים חכמי ישראל אגב נטילת הפרה האדומה. בכך הם מבטאים את עליונותם. מה שמניע את חכמי ישראל הוא הציווי האלוהי. מה שמניע את דמה הוא ההיגיון האנושי.

מסתבר לומר, שההבחנה בין התלמוד הבבלי לירושלמי נובעת גם מההבחנה בין מעמדה של המשפחה בגלות לבין מעמדה של המשפחה בארץ ישראל. הגלות יוצרת מחויבות פנימית למשפחתיות. מציאות החיים מחייבת את כל אחד לחפש לעצמו קבוצת השתייכות ברורה. מעמדה של המשפחה משמעותי לקיומו של היחיד. לכן, לא יצמח נזק מנתינת טעמים הגיוניים למצווה. לעומת זאת, בארץ ישראל, מנגנוני ההגנה נחלשים, עצמאותו של היחיד משמעותית וחיפוש טעמים עלול לפגוע בקיומה של המצווה. לכן, התלמוד הירושלמי מדגיש את היותה של המצווה שמעית ולא שכלית.⁷

7. יש להוסיף שמחלוקתם מצביעה על עניינה של תורת ארץ ישראל, ארץ הנבואה, לחשוף את הסוד, את הרז. את המשמעות הפנימית, ולא את הביטויים החיצוניים של החיים.

ו. פרשנות חדשה למעשה דמא בן נתינה

כיון שנושא המאמר הוא חינוך למצות כיבוד אב ואם, הרי שברצוני להציע פירוש חדש למעשה דמא בן נתינה.

רוב העולם עוסק בדמותו של דמא. הוא נתפס כדמות המרכזית בסיפור – מי שהעצים את מצות כיבוד אב ואם והעמידה במקום מרכזי בתודעת הלומדים. כל ילד מכיר את אישיותו של דמא, ולומד הימנה עד כמה פשוטה וחשובה מצווה זו, שהרי אם גוי קיימה – על אחת כמה וכמה בן-ברית. דורות של ילדים גדלים על סיפור מופתי זה. הוא שובץ בספרים המיועדים לילדים, עובד על פי תפיסתם, הומחז והוצג פעמים רבות כדי שכל ילד יהודי ידע מי הוא דמא ומה החידוש שחידש בעולם.

אילו. אילו היתה לאבי אבן מיוחדת השווה אלפי זהב וכסף. אילו היתה לאבי אבן שכזו, שהמפתח לתיבה בה היא מוטמנת היה מתחת למראשותיו או מתחת לרגליו, והיו באים קונים פוטנציאליים ומציעים סכום אגדי, סכום שהיה מאפשר לכל המשפחה חיים טובים וארוכים. כיצד היה מגיב אבי אילו הייתי מספר לו: כשישנת, הציעו את 'הצעת השנה', אבל שלחתי אותם לדרכם כי לא רציתי להעיר אותך...?

כיצד היה מגיב אבי?! כיצד היה מגיב אביך?! והאבא של חברך?! ואתה, כאב לעתיד?!

בעיני, הדמות המרכזית בסיפור היא נתינה!

רק בבית שבו האבא מקבל את מעשהו של הבן, גדל ילד כמו דמא!

העובדה שנתנה חונך את בנו שיש בחיים דברים חשובים יותר מכסף, העובדה שנתנה חונך את בנו להבחין בין עיקר לטפל – היא זו שהובילה את דמא לנהוג באביו כפי שנהג.

מצות כיבוד אב ואם היא מצווה חמורה משום שכדי לקיימה כראוי צריך לרכוש מבט אחר על החיים. מבט שמניח לעולם החומר, להשגיות, לבחינת כל דבר על פי התועלת הנגלית הצומחת ממנו, לתפיסה של נצח – "למען יאריכון ימך". התועלת תתברר לאורך ימים. בעולם שבו בודקים את התפוקות והתוצאות, קשה לחנך למצות כיבוד אב ואם.

הורים הרוצים לחנך את ילדם למצווה זו, צריכים לסלול להם דרך חדשה ביחס לעולם החומר.

לפי באורנו, 'כיבוד אב ואם' היא תוצאה של המגמה החינוכית בבית. רק במקום בו מתחנכים להבנת עומק החיים ומשמעותם, נותנים כבוד אמיתי להורים!

הסבר זה מאיר באור חדש את מדרש השמות המתבקש: דמא – מעות, ממון. פירוש השם הוא: מי שגדל על נתינה מפתח יחס אחר לדמים!

בעיני, הבנה בסיסית זו מתיישבת היטב עם משמעותה של האגדה המובאת במסכת נדרים (ט ע"ב):

פעם אחת בא אדם אחד נזיר מן הדרום, וראיתו שהוא יפה עיניים וטוב רואי וקווצותיו סדורות לו תלתלים.

אמרתי לו: בני, מה ראית להשחית את שערך זה הנאה?

אמר לי: רועה הייתי לאבא בעירי, הלכתי למלאות מים מן המעיין ונסתכלתי בבבואה שלי, ופחז עלי יצרי וביקש לטורדני מן העולם.

אמרתי לו: רשע! למה אתה מתגאה בעולם שאינו שלך, במי שהוא עתיד להיות רמה ותולעה? העבודה, שאגלחך לשמים!

מיד עמדתי ונשקתיו על ראשו, אמרתי לו: בני, כמוך ירבו נזירי נזירות בישראל. עליך הכתוב אומר: "איש... כי יפליא לנדוד נדר נזיר להזיר לה" (במדבר ו, ב).

הסיפור התלמודי מפגיש אותנו בדבר חכמה באמצעותו של הנזיר הבא מן הדרום ("הרוצה להחכים – ידרים!"). שמעון הצדיק אינו מבין על מה ולמה גזר על עצמו הצעיר נזירות. סיפורו של הנזיר מוביל למסקנות חד-משמעיות ביחס ליופי ומקומו בעולם. היותו של הצעיר עובד בשליחותו של אביו כרועה צאן גרמה לו להביט בנהר ולראות במים את בבואתו שלו. אז, כשראה עד כמה הוא נאה, חשב להפסיק להיות שותף לאביו ולפרוש לחיים עצמאיים. בראייה ראשונית היינו טועים לחשוב שהמשפט "ופחז עלי יצרי וביקש לטורדני מן העולם" מתייחס להתעוררות יצרית, הקשורה ביצרא דעריות; אולם העובדה שהסיפור מדגיש את היותו של הנזיר רועה ל"אבא", מאפשרת התבוננות שונה. אם מצות כיבוד אב ואם גורמת לאריכות ימים, הרי שההירות המובילה

להדגשת ה'אני' ולטשטוש המדרג הערכי, נתפסת כמי שמקצרת ימיו של אדם: "וביקש לטרדני מן העולם!". נזירותו של האיש שבא מן הדרום נועדה לאזן בין הנהייה אחר היופי, בין טשטוש הגבולות שבין עיקר לטפל, בין ה'אב' כמייצג את המחוייבות, הרציפות והמסורת, לבין ה'אני' כמייצג תפיסה אגוצנטרית מסוכנת. כאן מופיעה ההתנגשות בין המחוייבות לערכים המיוצגים דרך ה'אבא' לבין הצורך להפיק רווח מייד, רגעי.

"אמרתי לו: רשע! למה אתה מתגאה בעולם שאינו שלך, במי שהוא עתיד להיות רמה ותולעה? העבודה, שאגלחך לשמיים!" – כאן מתגלה המאבק בין החולף, שכרגע נראה מוחשי, תועלתני, לבין האמת הפנימית, הנצחית, שעומדת לעד. ההימנעות מגילוח, הניוול המכוון, נועד לעמעם את ההווה, את היופי המדומה, כדי לאפשר לנו להביט פנימה, אל עומק החיים. **"מייד עמדתי ונשקתיו על ראשו"** – כאן נתקלנו במי שהקדים את הראש, את המחשבה, את שיקול הדעת העמוק, לנהייה אחרי רצון הלב. זה לא פשוט, זה לא מובן מאליו, זהו דבר פלא: **"איש... כי יפליא לנדור נדר נזיר להזיר לה"**.

אם כנים דברינו, דומה שהצבנו יעד חדש, הבנה חדשה במהות מצות כיבוד אב ואם. לאור הסבר זה, ברור מדוע מופיעה המצווה על הלוח הראשון, בין חמש המצוות שבין אדם למקום. משום שבמצווה זו נמצא המפתח ליחס לאדם, לעולם ולה' ית' גם יחד. עולם הישגי, המעמיד את ה'אני' והישגיו במרכז, הוא עולם שאין בו מסורת, רציפות מחוייבות וכבוד הדדי.

מעבר לצורך ליצור התייחסות אחרת לחיים בבית, מסתבר שעלינו להעלות עוד הארה אחת הנוגעת לחינוך למצות כיבוד אב ואם. ברור, שאין בכוחו של בירור הלכתי להעמיק את הכבוד להורים. לענ"ד, אחת הבעיות הגדולות בדור של עצמיות, של אגוצנטריות, היא שילדים לא יודעים מהי אהבה. הם אינם מסוגלים לאהוב ולכבד, כי הם אינם מבינים מה פירושה של תביעה זו. כל מה שמעבר ל'עצמי' ול'אני' – מסובך ולא ברור. לכן, עלינו ללמדם כיצד לאהוב.

איך נעשה זאת?

על ידי שנאהב אותם, על ידי שנכבד אותם.

אהבה וכבוד לבנים תסייע להם להבין שיש לנו עולם רחב יותר מאשר אנו, עצמנו. זהו המסר הפשוט ביותר שאנו מסוגלים להנחיל לילדים שלנו: אנו

אוהבים אתכם, אנו מכבדים אתכם, כי אתם מיוחדים, שונים, מקוריים. כי יש לכם תרומה חשובה לעולם. כי יש בכם עוצמה שאין באיש. מי שמרגיש שאוהבים אותו, יודע לאהוב אחרים.

סוף דבר

קשה היא המצווה. קשה היא הדרך לקנותה.

המצווה נקנית בשתי דרכים:

- א. בהבחנה שבין עיקר לטפל ובהצבת העולם הרוחני במרכז הבריאה.
- ב. בלימוד אומנות הכבוד והאהבה. ככל שנאהב ונכבד יותר את ילדינו, ינהגו הם בנו מידה רבה של אהבה וכבוד.